

Tolcsvai Nagy Gábor

A *fel* igekötős igék konstrukciói

Kognitív szemantikai elemzés¹

Abstract

The paper gives a cognitive semantic analysis of the Hungarian prefix *fel* ‘up’ + verbs, motion verbs respectively. The first part outlines the main features of the Hungarian prefix + verb composite structure as a complex linguistic unit. This construction is highly variable, let alone the rich derivational suffix system. The next sections approach the prefix *fel* ‘up’ + verb constructions from three corresponding perspectives: (1) the semantic extensions of the prototypical prefixed verb expressing dynamic directionality and motion as one linguistic unit, focusing on the nature of the schematic figures and the path; (ii) the metaphoric uses of the prefix *fel*, its metaphoric use with a non-metaphoric verb, and the metaphoric meanings of *fel* ‘up’ + verb constructions as linguistic units, mainly within the conceptual domain of the GOOD IS UP conceptual metaphor; and (iii) the ontology of the prefixed verbs in question (e.g. motion, object manipulation, change of state, perception, communication, mental verbs), again analysing how the semantic context of these groups are construed with respect to the nature of the schematic figures, directionality and the path. The three parallel and interdependent ways of analysis delineates a complex picture of the semantic nature of the prefixed Hungarian verb.

Keywords: composite structure, dynamic construal, path, prefix, verb, upward direction

1 Bevezetés

A tanulmány a magyar igekötős igével foglalkozik, annak szemantikai nézőpontú megközelítésével. Az elemzés egy igekötőnek, a *fel* igekötőnek a lexikai hálózatra összpontosít, kognitív szemantikai keretben bemutatva e hálózatnak a fő összetevőit. A kiinduló tézis szerint az igekötő + ige konstrukció kompozitszerkezet (l. Langacker 1987: 277kk, 2008: 161–174), amelyben a két komponensszerkezet közötti konstrukciós kapcsolat a megfelelések, profil meghatározottság, kidolgozás és konstituencia tényezőivel jellemezhető. Ez a konstrukció történetileg és a mai nyelvtudás szerinti alapbeállításban egy dinamikus irányultságot kifejező elem (az igekötő) és egy időbeli folyamatot kifejező elem (az ige) közötti kapcsolat révén lexikai egységként és a mondatban lehorgonyozva véges igealakként funkcionál (részletesebben l. a 2. pontban).

¹ A tanulmány az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) és a Témaerületi Kiválósági Program (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció) támogatásával készült. Köszönet illeti a DiAGram funkcionális nyelvészeti műhely tagjait segítő kiegészítéseikkel, valamint a tanulmány lektorát segítő megjegyzéseiért.

Igen nagy a lexikai variabilitása ennek a hálózatnak, amelynek mintázat alapú rendszerszerűségét többszörös tényezők mátrixban elrendezésével lehet megközelíteni, az egyszeri felcímkezés részleges eredményeket hozhat.

Az igekötők és az igék szemantikai típusaival kapcsolatban különböző elméleti keretekben és módszertanokban többen végeztek kutatásokat az elmúlt néhány évtizedben (vö. Kiefer & Ladányi 2000; Szili 2005; 2009; É. Kiss 2004; Fazakas 2007; 2015; Palágyi 2020; történeti feldolgozásban J. Soltész 1959). Itt csak jelezni lehet, hogy a korábbi leírások többsége egy tényező mentén közelítette meg az igekötős ige nyelvtani jellegét: Kiefer & Ladányi 2000 az akcióminőséget és a termékenységet, É. Kiss 2004 a szintaktikai szerepet, Szili 2005, 2009 az igekötő jelentéseit helyezte a leírás középpontjába. Fazakas (2007, 2015) munkái és Palágyi (2020) kognitív szemantikai elemzéseken alapulnak, bár nem azonos módon.

A témakör tágabb kutatási közegét itt csak jelezni lehet: a magyar szerkezethez közel álló orosz struktúrákról Janda (1986) és Janda et al. (2013), a német szerkezetekről Dewell (2015) ad hasonló elméleti keretben leírást.

A tanulmány röviden áttekinti az igekötő és az ige, valamint az igekötős ige szemantikai jellemzőit, majd a *fel* igekötős igék szemantikai hálózatának legfontosabb összetevőit mutatja be. Az áttekintésnek három perspektívája van: az egyik a prototipikus igekötős igéből (például *elmegy*) indul ki (hogyan terjesztődik ki az irányulás és az időbeli folyamat és azok egysége különböző szemantikai konstruálási módok szerint), a második a *fel* igekötős mozgásigék metaforikus kiterjesztéseit vázolja, a harmadik az igék ontológiájának főbb típusait közelíti meg a *fel* igekötővel való kapcsolódásuk szempontjából (figyelembe véve a kapcsolódási korlátozásokat és a bővítmények jellegét). Tehát csak a *fel* igekötős igék rendszeréről lesz szó, más igekötőkről nem.

Ezen a vizsgálati kereten belül az irányulás, az ösvény, a mozgás jellege, iránya, a mozgó vagy mozgatott tárgy jellege az elemzés tárgya, valamint az ige másik fő figurája, azoknak kidolgozási lehetőségei. A prototipikus mozgásigékben a mozgás maga van profilálva (a figyelem előterébe helyezve) (*megy, fut, mászik*). Más igék úgy fejeznek ki mozgást, hogy e mozgás a teljes esemény eltérő mértékű része, adott esetben nem ez az esemény középponti eleme, de van benne mozgás. Ez a mozgás az itt vizsgált igékben a *fel* igekötő irányultságot kifejező tartalmából is következik (*szerel – felszerel*). A leírás nem terjed ki a mozgás eseményszerkezetére, a részesemények jellegére, egymásra következésük térbeli és időbeli vonatkozásaira sem.

A módszertannal kapcsolatban megjegyzendő, hogy minden tudományos taxonómiának vannak kockázatai. Ezeket a kockázatokat, például a leírásban megnyilvánuló idealizálást a vizsgált jelenség, jelen esetben a nyelv mint emberi tudás saját belső természetének feltárásával lehet elkerülni. A nyelvi kategóriák esetében nem abszolút, a priori rendszerről van szó, hanem a humán tudásról, amely nem zárt, történetileg változó, és egyénileg nem feltétlenül teljes mértékben azonos másokéval (Langacker 1987; Taylor 1991). A nyelv típusai nem a beszélőtől független objektív entitások, hanem a megismerésben feldolgozott tudásként funkcionálnak, például az irányultsággal és a mozgással kapcsolatban. Ezeknek a tapasztalatai lehetnek akár egyetemesek, a kulturális és nyelvi rögzítésük azonban változatokat mutat. A gyakorlatban és a leírásban ezért a prototípuselv, a családi hasonlóság meghatározó tényező szemantikai és grammatikai jellemzők alapján, csakúgy, mint az enciklopédikus tudásból eredő perspektíválás, fókuszálás és feltűnőség, valamint a specifikusság. Ebben a közegben mint nyelvi tudásban meghatározó az, hogy a teljes fogalmi szerkezetből mi kerül előtérbe és mi nem – erre l. a 2 pontban bemutatott elemzést. Mindennek következtében fontos az általánosítás arányos mértéke, a szemantikai bizonytalanság figyelembevétele, a poliszém jelentések elhatárolása és

a metaforikusság kritériumai. Az alábbi elemzés az elkülönítendő típusok prototipikus alakjaitól indul ki.

A jelen tanulmány nem kíván teljes és kimerítő tipológiát felállítani, a felfelé irányuló fizikai mozgás *fel* igekötős igei kifejezései legfontosabbnak ítélt konstrukciójából kiindulva gyakori és a mindennapi kommunikációban fontos típusokat elemez.

A tanulmány nem foglalkozik a tanulmány más igekötőknek és más igekötős igéknek a *fel* igekötőhöz való viszonyával, sem az igekötős ige mondatba integrálásával, így a szórendi változatokkal, a beférkőzéssel és számos más, szóba jöhető kérdéssel. A *fel* igekötő *e*-ző változatban szerepel a tanulmány szövegében.

2 A prototipikus igekötős mozgásige

A magyar igekötős ige (egyeses szórenddel, beférkőzött elem nélkül) alapbeállításában egy specifikus térbeli irányultságú időbeli folyamat dinamikus megkonstruálása. A konstrukcióban az ige szekvenciális feldolgozással fejez ki eseményszerkezettel rendelkező időbeli folyamatot (l. Langacker 1987: 248–253), az igekötő az irányultságot imaginatív szimuláció révén képezi le (vö. Barsalou 2003, 2008; Gibbs & Matlock 2008, 2017; Tolcsvai Nagy 2019). A két komponensszerkezet a megfelelések, profilmeghatározottság, kidolgozás és konstituencia tényezőivel kapcsolódik össze kompozitumszerkezetté, amelyben a komponensszerkezetek a prototipikusnál nagyobb mértékben hatnak egymásra kölcsönös kidolgozással (l. Langacker 1987: 277kk, 2008: 161–174, 2012; Tolcsvai Nagy 2017: 246–250, 339–345). Az alapbeállítású (baseline) konstrukció időbeli folyamatot fejez ki egy négydimenziós tér-idő kontinuumban, jellegzetesen fizikai mozgást egy dinamikus (háttérben maradó szubjektív, szimulációs módon temporálisan is) konstruált ösvény mentén, valamely referenciakeretben.

A *felmegy* ige jelentésszerkezetét az alábbiakban lehet összefoglalni. A *megy* ige fő szemantikai jellemzői:

- trajektor: ember, járó mozgással;
- landmark: ösvény nem specifikált határokkal és iránnyal, de inkább távolodó, az alátámasztás inherens;
- a mozgás módja: aktív, járó mozgás saját akaratból, saját energiaforrásból;
- sebesség: átlagos, nem specifikus;
- időtartam: határolatlan, nem specifikus;
- erődinamika: az emberi járáshoz szükséges átlagos fizikai erőfeszítés;
- feldolgozás: szekvenciális, temporális.

A *fel* igekötő fő szemantikai jellemzői:

- trajektor: fizikai tárgy a felfelé irányuláshoz szükséges energiával;
- landmark: ösvény felfelé irányultsággal, a forrás – ösvény – cél séma szerint;
- az ösvény fizikai jellege: oldalról specifikálatlan, lehet végpontja, a fizikai alátámasztás sematikus;
- az ösvény iránya: eltérő mértékben emelkedő a kezdőponthoz képest, a földön álló észlelő ember térrendszerében (de nem a geometria koordinátarendszerében; vö. Levinson 1996: 135);
- feldolgozás: az ösvény dinamikus szimulációs végigszkennelése (temporalitásához vö. Langacker 2012, Pöppel 1997).

Az igekötőben és igében kifejezett ösvény irány tartalma dinamikus, amennyiben az irány térben egymásra következő pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) imaginárius, szimulációs, vagyis mentálisan végigjátszott feldolgozásában reprezentálódik, és feldolgozói reprezentációja nem egyetlen pillanatnyi állapotban, Gestaltban összegződik (ezt jól példázza a *házba – házban* szembenállás).

A kompozitumszerkezet általános jellemzőinek megfelelően az igekötős igének a következő szemantikai tulajdonságai vannak:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (a trajektorok és landmarkok között);
- profilmeghatározottság: az ige (a példában a *megy*) komponensszerkezetének profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, vagyis a térbeli mozgás, saját általános jellemzőivel (itt egy ágensnek valamely referenciakeretben felfelé irányuló térbeli mozgását képpezve le), de az igekötő nem kerül teljesen a háttérbe (más a helyzet a fordított szórend és a beférkőzés esetén);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az ige, a példában a *megy*, kidolgozza az igekötőnek (a példában a *fel* forrás–ösvény–cél jelentésösszetevőjének) egy kiemelkedő alszerkezetét (a mozgást), míg az igekötő valamilyen mértékig kidolgozza a mozgás ösvényét az irány megadásával;
- konstituencia: az igekötő és az ige hierarchiája mondattani tényező (a szórenddel és a beférkőzéssel), a jelen tanulmánynak nem tárgya.

A prototipikus igekötős ige mondatba integrálásának tényezőiből a jelen leírásban a mozgás ösvényének részeit kidolgozó igei bővítményeket érdemes említeni. A nominális bővítmények az ige valamely figuráját dolgozzák ki. Az igekötős ige landmarkjának, vagyis a szemantikailag implikált ösvénynek a bővítményei mint esetragos főnevek az ösvény tartalmán belül megnevezhetik a végpontot, amire a mozgás irányul (a célt), az alátámasztást (az útvonal fizikai részét), a kezdőpontot (a forrást), a kidolgozó főnévi kifejezések specifikálják ezeket az elemeket. Amennyiben nincsen kidolgozó bővítmény, az ösvény részei impliciten maradnak. Az (1a) mondatban a kezdőpont, a végpont és az útvonal fizikai része is meg van nevezve kidolgozó esetragos főnévvel (az esetragok pontosan megfelelnek az ösvény megkonstruált felfelé irányultságának). Az (1b–e) mondatokban egyre kevesebb a kidolgozó főnév, az (1e) mondatban az ösvény teljes mértékben implicit, sematikus marad.

- (1) a. A gazda a földszintről felment a lépcsőn a padlásra.
 b. A gazda felment a lépcsőn a padlásra.
 c. A gazda felment a lépcsőn.
 d. A gazda felment a padlásra.
 e. A gazda felment.

Az igekötős ige megértése referenciakeretben történik (vö. Levinson 1996: 138; Heine 1997: 11–12). A referenciakeret vagy relatív, tehát a konceptualizáló kiinduló perspektívájából van felállítva, és azon belül egy (vagy több) feldolgozott referenciaponthoz van mérve a mozgás. Ilyenkor az ösvény a referenciapont, amelynek irányulása a konceptualizáló sematikus, általánosított térészlelésének és aktuális térbeli elhelyezkedésének megfelelően van feldolgozva. A

referenciakeret lehet abszolút, ekkor a referenciapont a közvetlen tapasztalattól és észleléstől független viszonyítási pont (kardinális pont), például valamelyik égtáj.

A mozgást kifejező igék esetében a referenciakeret négydimenziós tér-idő kontinuum, a konceptualizáló által a figyelmi kereten belül észlelt régió (tehát nem az egyetemes tér), amelyben a mozgó test megjelenik, irányban mozog, amely irány az ösvényben mint referenciapontban mutatkozik meg. A mozgó test az ösvényhez képest van dinamikusan feldolgozva az adott régióban, térben és időben, a beszélő (konceptualizáló) referenciális középpontjából. (2) példái-ban a hegy és annak a beszélő által észlelhető környezete a régió a referenciakeret, amelyben a beszélő a fő referenciapont (Fazakas 2007: 39–41 példáival):

- (2) a. A turista felmegy a hegyre.
 b. A turista feljön a hegyre.
 c. A turista lemegy a hegyről.
 d. A turista lejön a hegyről.

(2a és d) esetében a beszélő nem a hegyről nézve konstruálja meg a jelenetet, (2b és c) esetében fentről, a hegyről. A beszélő perspektivikus kiindulópontja egyrészt azt térbeli viszonyt hozza létre, ahonnan a jelenet a hallgató számára is feldolgozható térben (a *megy* és a *jön* szembenálló távolodó és közeledő irányával), másrészt viszont megtartja a felfelé és a lefelé irányultságát, a hegy általános vertikális feldolgozásával, a *fel* a hegy alsó szintjéhez és a *le* a hegy felső szintjéhez van viszonyítva. Vagyis az ösvényen, amely (2a-d) mondataiban fizikai és földrajzi értelemben azonos, a beszélő eltérő perspektívákból eltérően helyezi előtérbe az aktuális végpontot (és így a kezdőpontot is), miközben a *fel* és a *le* irányultsága csak a mozgásnak az aktuális végponthoz mért irányától függ. (2a és d) a kanonikus, mert az emberek általában nem a hegyen vannak.

A referenciakeretben a beszélő (konceptualizáló) referenciális középpontja mellett referenciapont lehet a beszélő saját teste, valamely tereptárgy vagy kardinális pont (például égtáj), mindegyik a mozgás ösvényének részeként. A referenciakeret az ige dekontextualizált említésekör sem tűnik el teljesen, sematizált, szociokulturálisan irányított kontextus ahhoz is hozzárendelődik.

3 A prototipikus irányulás és időbeli mozgásfolyamat és fontos kiterjesztései

A *fel* + ige prototipikus megvalósulása a FELELÉ + HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS konstrukciója. A prototipikus ige itt a *felmegy* (a vele kifejezett szemantikai tartalom saját test mozgásával vagy más test hasonló mozgásával közvetlenül tapasztalható), elsődleges jelentésében. A *felmegy* ige fő szemantikai tartalma:

- az ige elsődleges figurája (trajektora) a mozgó test (ember), másodlagos figurája (landmarkja) az ösvény, az ösvény részei kidolgozhatók esetrágos nominálisokkal;
- helyváltató mozgás, élőlény, prototipikusan ember saját akaratból saját energiaforrásból saját testét mozgatja járó mozgással;
- az ösvény közttes szakasza vagy végpontja a kezdőponthoz képest magasabban van (a hétköznapi emberi észlelés szerint), alátámasztási felülete szilárd, de nem feltétlenül explicit;

- az ösvény kezdő és végpontja (a forrás és a cél) nincs feltétlenül bővítménnyel kidolgozva;
- a referenciakeretben a konceptualizálótól (inkább) távolodó és emelkedő mozgás.

A *felmegy* típusú, fizikai mozgást kifejező igék kontextuális hozzáigazítással többféle változatban valósulnak meg.

A mozgás módja specifikálódhat a cél által, a bővítményben nominálissal kidolgozott cél (az ösvény végpontja) az aktív zónába helyezi a mozgás módját, amely különbözhet a járás folyamatától. (3a)-ban a mozgás inkább kapaszkodás, mászás, eltérő meredekségű felszínen. (3b)-ben az ösvény meredek létra, a mozgás mászás. (3c)-ben a mozgás része a kapaszkodás, fellépés, lényegében függőlegesen, a fa törzse mentén.

- (3) a. *felmegy* a hegyre
 b. *felmegy* a háztetőre
 c. *felmegy* a fára

A mozgás alátámasztása, az ösvény specifikálása egy másik variabilitási tényező, amely gyakoribb, mint az igekötő nélküli *megy* ige esetében. (4a)-ban a lépcső, (4b)-ben a létra, (4c)-ben az állvány az ösvény fizikai jellemzőjét, közelebbről az alátámasztási felületét helyezi az aktív zónába, bővítményben kidolgozott nominálissal.

- (4) a. *felmegy* a lépcsőn
 b. *felmegy* a létrán
 c. *felmegy* az állványon

Más, saját emberi mozgást kifejező mozgásigék szintén a mozgás módját helyezhetik a figyelem előterébe. A *megy* ige a *felmegy* szerkezetben semleges a helyváltoztató mozgáshoz szükséges erőfeszítés mennyiségét illetően, hiszen a *megy* ige az átlagos sebességű, vízszintes járó mozgás fogalmát képezi le, amely mozgáshoz az átlagos mértékű erőfeszítés önmagában nem feltűnő. Viszont a *felkaptat* igéje a (meredek) emelkedőn felfelé haladáshoz szükséges nagyobb mértékű energiaszükségletet jelzi, a *felkúszik* igéje a jellegzetesen függőleges falon kapaszkodás, a test nem járó mozgású felfelé juttatásának erőfeszítését emeli ki. A *feligyekszik* igében az erőfeszítés és a sietség az előtérbe helyezett tényező, a *felnyomul*-ban az erőteljes, akadályt legyőző haladás, a *feloson*-ban a rejtekezés és az óvatosság.

Az útvonal hossza szintén variálódik a más szempontból nem specifikált járó helyváltoztató emberi mozgás kifejezéseiben. A *fellép* (a dobogóra) igében az útvonal rövide, az esemény-szerkezet korlátozott volta (egy vagy két lépésből áll) fejeződik ki. A *feltart* (a dombra) igében a mozgás folyamata, a *feljut* igében a mozgás végpontja, a *felindul* igében a mozgás kezdőpontja, a *feljár* igében a mozgás rendszeressége profilálódik.

A saját mozgás sebessége szintén a változó tényezők közé tartozik. A *felmegy* átlagos sebességű mozgást jelöl, míg a *felrohan*, *felfut* (gyors járó mozgással, nem feltétlenül futva) vagy *felsétál*, *felcammog*, *felbaktat*, *felbotorkál* a járó mozgás átlagosnál nagyobb vagy kisebb sebességét jelzi.

A helyváltoztató emberi járó mozgás igeinek jelentésében impliciten jelen van az alátámasztási felület, az ösvény szemantikai tartalmának részeként.

A saját mozgás egy másik esete a helyzetváltoztató mozgás. A helyzetváltoztató igék között a testtartás változását kifejező *feláll, felül* típusú igék jelentése a helyben maradó, testtartását megváltoztató mozgásokat fejezi ki. Ezekben a szemantikai szerkezetekben a mozgás ösvénye imaginárius (nincsen rögzített fizikai, anyagi út), és tapasztalati alapú sematikusan függőleges irányú a teljes emberi test alaksémájában, jóllehet maguk a mozgások ennél összetettebbek, vagyis a vizuálisan sematizált mozgás nem geometriai értelemben függőleges. Az ösvény kezdőpontja gyakran kidolgozást kap nominális bővítményben (*felül az ágyban, feláll a székről*).

A *fel* igekötős, testtartást változtató igék esetében a test mozgásában az alátámasztási felület (járófelület, föld) és az azzal érintkező testrész az ige jelentésének fontos alszerkezete, de az nem a mozgás ösvényének a része. A *feláll, felül, felszökik, felpattan, felugrik, felkel, felkászálódik, felegyenesedik, felágaskodik* igék olyan mozgás fejeznek ki, amelynek vagy a kezdőpontjában vagy a végpontjában vagy a teljes folyamatában az emberi test saját lábán támaszkodik a földön, de a helyzetváltoztatás igei szemantikai tartalma a teljes emberi test fő irányulásának változását fejezi ki (például ülő helyzetből a kanonikus álló helyzetbe alakulást, amelyben a lábak*talpak akár változatlanul támaszkodnak a földre).

A helyzetváltoztató mozgás *fel* igekötős igei jelentésváltozással helyváltoztató mozgást fejeznek ki, amennyiben a mozgás végpontját nominális határozói bővítmény dolgozza ki: *feláll a székre, felpattan a motorra, felül a korlátra, felugrik a lépcsőre*.

A testrészek *fel* igekötős igékkel kifejezett saját mozgása (*felemel, felhúz*) az aktív okozott mozgás sémáit követi.

A FELELÉ + HELYVÁLTOZTATÓ EMBERI MOZGÁS konstrukciója minden változatában megőrzi az irányulás dinamikus jellegét, akár van az ösvénynek fizikai megvalósulása, akár nincsen. A referenciakeret vagy relatív vagy abszolút, az utóbbi hétköznapi helyzetekben ritkább.

4 A FELFELÉ irány és a mozgás közvetlen szemantikai kiterjesztései

A felfelé irányuló fizikai mozgás *fel* igekötős igei kifejezései után először azokat a mozgásigéket érdemes megvizsgálni, amelyek ezekhez a szemantikai szerkezetekhez jelentésükben a legközelebb állnak. Az okozott mozgást, a mozgatót, a tárgyak felvételét és összefogását, valamint a felfelé irányuló tárgylétrehozást kifejező igék tartoznak ide.

Az egyes elkülönített csoportok a trajektor (itt a mozgó vagy a mozgató) és a landmark (itt a mozgató és az ösvény) szempontjából különböznek, valamint a mozgó tárgy passzív jellegében (passzív mozgó, aktív mozgó vagy mozgást okozó, testmozgás nélkül vagy testrészmozgással), a változás jellegében (a helyváltoztató, helyzetváltoztató vagy alakváltoztató mozgásban) és a testhelyzetben térhetnek el egymástól. Az itt elemzendő igekötős igék ösvénye, az irányulásuk dinamikus feldolgozása, referenciakeretük relatív.

4.1 A felfelé irány és a passzív mozgás vagy mozgató konstrukciói

A *felmegy* példáján az aktív saját mozgás lett röviden jellemezve. A fizikai mozgást kifejező igék közé tartozik a passzív és aktív okozott mozgást jelölő *fel* + ige szerkezet is.

A mozgás igével kifejezett fajtái között a passzív okozott mozgás, tehát az a fizikai mozgás, amelyet az erődinamikai rendszerben egy adott testen egy másik erőforrás vált ki, jelentős típus. Ide tartoznak:

- helyváltoztatást kifejező igék: *felkerül, felmerül, felcsúszik, felemelkedik*
- helyzetváltoztatást kifejező igék: *felbillen, felborul, feldől, felfordul,*
- alakváltoztatást kifejező igék a test részének mozgásával: *felkunkorodik, fellebben*

Ezekben az igékben az irányultság fizikai mozgásban valósul meg, fizikai térben. A mozgó test fizikai test (anyagból van, térben körülhatárolt és térben elhelyezkedik). Az ide tartozó igék eseményszerkezetének időtartama részben specifikálatlan (a helyváltoztatás esetében), részben viszonylag rövid (a helyzetváltoztatás és az alakváltoztatás esetében). Az ösvénynek nincsen rögzített fizikai anyagi kiterjedése (mint egy útnak, lépcsőnek). Az ösvény csak a helyváltoztatás és az alakváltoztatás esetében irányul egyértelműen felfelé. A folyamat és az irányulás dinamikus (egyértelmű szekvenciális tartalma van), bár egyes igék állapotot is kifejezhetnek (például a *felkunkorodik*).

A helyzetváltoztatás esetén a mozgás kezdőpontja a közvetlen hatókörön belül van, a kezdőpontban a test még mozdulatlan, a mozgás a statikus alátámasztási ponttól el nem távolodva, nem útvonalon történik meg, a test statikus kezdő helyzetének felfelé irányuló helyzete változik meg a nem változó statikus alátámasztási ponthoz viszonyítva. Vagyis a mozgás prototipikusan egy rögzített (alsó alátámasztási) pontban maradván játszódik le. Ekkor az ösvény oldalirányú, és többnyire nem fölfelé, hanem oldalirányban és lefelé mutat. A *fel* igekötőnek ezt a használatát és ilyen perspektíválását alátámasztja a *felesik* ige 'elesik' jelentésben, vö. B. Lőrinczy (1988: 349), Balogh (1994: 30). Az oldalirányú mozgást jelzik a megnevezett igék *el* igekötős szinonimái: *elbillen, elborul, eldől*.

A fizikai tárgy passzív okozott mozgását kifejező igék jelentésével rokon szemantikai szerkezetű a *felbuzog, felfakad* típusú ige. Ebben az esetben nem fizikai tárgy, hanem folyékony anyag mozog más erőforrás hatására, sematikusan fölfelé irányulva. A folyadék bámerre irányuló, részlegesen körülhatárolt mozgása önmaga adja meg az ösvény jellegét.

A passzív okozott mozgás esetében a mozgó tárgyat jelölő bővítmény trajektor, téma és gyengébb antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban (az erődinamika-viszonyra vö. Talmy 2000: 409–470, különösen 413–417), valamely implicit ágens és határozói szerepű erősebb agonista erőforrás viszonyában (Talmy 2000: 413–417), az elsődleges landmark ösvényhez képest.

Az aktív okozott mozgást kifejező ige (*felállít, felbillent, felborít, felcsúsztat, feldönt, felfordít, fellebbent, fellök, felmerít, felpolcol, feltámaszt, feltaszít*) tranzitív, főképp a mozgást okozó energiaforrás explicit jelenlétében különbözik a passzív okozott mozgás intranszitiv konstrukciójától. Az aktív okozott mozgás trajektora ágens és alany szerepű erősebb agonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, a mozgatott tárgyat jelölő bővítmény páciens és grammatikai tárgy és gyengébb antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, elsődleges landmark az ösvényhez képest. Az ösvény és a specifikus irány megegyezik a passzív okozott mozgás igéivel. Az aktív okozott mozgást kifejező igék esetében a mozgató mozgása vagy helyben maradása nincsen előtérben, semleges.

Itt említenő a testrészmozgást kifejező igék sora. A *felemel, feltart* (kezet, lábat, fejet) alakilag aktív okozott mozgást kifejező ige, alanyi mozgatóval és grammatikai tárgyi mozgatott testtel, ellenben szemantikailag saját mozgást fejez ki (kontextuálisan változó profilálással egyik vagy másik tényező kerül előtérbe). A jelentésszerkezetekben az ösvény végpontja a testrészszel (vagy kézzel mozgatott eszközzel) elérhető magasság. Ezekben a konstrukciókban a mozgás vagy mozgatás fókuszálhat a mozgás végpontjára, azaz eredményére is állapotként (*feltartja a kezét, folyamatosan*).

Ez a konstrukciótípus határtartományt képez a mozgásigék és a mozgató, tárgymanipulációt kifejező igék (például *felhelyez*) között. A különbség abban adható meg, hogy az aktív okozott mozgást kifejező ige a mozgató test önmagában passzív térbeli helyzetének megváltoztatását jelöli, míg a mozgatót kifejező igék az adott tárgy helyváltoztatását jelölik.

4.2 Felfelé mozgás profilált eredménnyel

A mozgatót kifejező igék jelentésükben enyhén távolodnak az eddig tárgyalt mozgásigék szemantikájától. Ezek az igék egy fizikai tárgynak egy ágens általi térbeli helyváltoztatását fejezik ki. Két változat meglehetősen jól elkülönül itt: az egyikben a mozgató tárgy passzív jellege profilálódik, a másikban a mozgás aktív ágense kerül előtérbe.

A passzív tárgy mozgásának eredményét profiláláló igék jelentése 'tárgyat tesz vagy rögzít valahová feljebb': *felaggat, felcsavaroz, felerősít, felhelyez, felköt, fellógat, felragaszt, felrak* (például *falra*), *felszegez, felvarr*. Ezek az igék a tárgymozgás folyamatában a tárgy mozgásának végpontját helyezik előtérbe: a cselekvő valahová, valamely rögzített helyre (nem feltétlenül vízszintes felületre, inkább magasan lévő pontra vagy körülhatárolt kisebb felületre) rögzíti az adott tárgyat, amely a végpont az ösvényen. Az ösvény felfelé irányul, további specifikáció nélkül, nincsen közvetlen fizikai megvalósulása (imaginárius), dinamikus jellege háttérbe szorul. A trajektor mondatbeli kidolgozásában megnevezett cselekvő jellegzetesen ember, az elsődleges landmark a grammatikai tárgyi kidolgozó bővítménnyel megnevezett mozgató test, a másodlagos landmark a határozós kidolgozó bővítménnyel megnevezett ösvény végpontja (többnyire szublatívuszi, ritkábban illatívuszi esetraggal). Az aktív okozott mozgás trajektora ágens és alany szerepű erősebb agonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, a mozgató tárgyat jelölő bővítmény páciens és grammatikai tárgy és gyengébb antagonist erőforrás az erődinamikai viszonyban, elsődleges landmark az ösvényhez képest. A folyamat időtartama inkább rövid, de nincsen specifikálva.

Ebben a konstrukciótípusban a mozgató mozgása vagy helyben maradása nincsen előtérben, a tevés vagy rögzítés helyéhez van kötve, de testrészmozgás van, vagy bővítménnyel kidolgozva vagy kidolgozatlanul.

Az öltözködéssel kapcsolat igék (*felvesz, felhúz*) szemantikai szerkezete az itt bemutatott igékhez hasonló. A mozgatót végrehajtó cselekvő ember (trajektor), a mozgató tárgy ruhadarab (elsődleges landmark a grammatikai tárgyi kidolgozó bővítménnyel megnevezve). A mozgás eredménye áll a figyelem előtérben, a tárgy elhelyezésének végpontja a saját test, annak valamely része, szublatívuszi esetraggal ellátott határozós kidolgozó bővítménnyel megnevezve. Az ösvény, vagyis a mozgás iránya összetett és nem feltétlenül függőleges, dinamikus jellege előtérben marad. A folyamat időtartama inkább rövid.

Az aktív, cselekvő általi tárgymozgatót kifejező igék jelentése 'tárgyat tesz valahová feljebb': *felcsíp* (anyagot), *felemel, feldob, felhajít, felhoz, felhúz, felkap, fellendít, felnyom, felránt, felvisz, feltol, felvon*. Ezeknek az igéknek a jelentésszerkezetében a tárgy mozgásának folyamata van előtérben, az eredmény, a cél kevésbé. A végpont sokféle lehet. Az ösvény felfelé irányul, további specifikáció nélkül, nincsen közvetlen fizikai megvalósulása (imaginárius), dinamikus jellege háttérbe szorul. A trajektor mondatbeli kidolgozásában megnevezett cselekvő jellegzetesen ember, de más ágens is lehet, erősebb agonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, emellett a mozgató mozgása vagy helyben maradása nincsen előtérben, semleges. Az elsődleges landmark a grammatikai tárgyi kidolgozó bővítménnyel megnevezett mozgató test, páciens, gyengébb antagonist erőforrás az erődinamikai viszonyban, a másodlagos land-

mark a határozós kidolgozó bővítménnyel megnevezett ösvény végpontja (szublatívuszi vagy illatívuszi esetraggal), amely végpont (cél) sematikus vízszintes, rögzített felület. Az ösvény dinamikus jellege megmarad, szemben a passzív csoportéval. Az ide tartozó igék által kifejezett folyamat rövid időtartamú.

Hosszabb időtartamú a *felcipel, felgörget, felhord, felhurcol, felszállít, felvontat*; többszöri mozgatót vagy több együtt mozgatót tárgyat fejez ki a *felcipekedik, felhurcolkodik*. Ezekben az igékben a trajektor, vagyis a mozgató mozgása vagy helyben maradása előtérben van, innen az aktív jelleg.

4.3 A cselekvő magához vesz tárgyat

A mozgató további esete az a cselekvés, amelynek során a cselekvő a helyéről kimozdít, magához vesz, magánál tart valamilyen fizikai tárgyat. Ezt fejezi ki például a *felszed, felvesz* ige. Ezekben az igékben a trajektor (többnyire az alany) aktív cselekvő, alany és ágens, erősebb agonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, az elsődleges landmark a mozgató testet jelölő grammatikai tárgy és páciens, gyengébb antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, az ösvény másodlagos landmark, amelynek kezdőpontja a trajektor mozgató testrészeének átlagos helyzetéhez képest alacsonyabban van térben (innen kezdődik a felszedés folyamata), a végpontja a trajektor mozgató testrészeének átlagos helyzetével azonos vagy attól kissé eltérő magasságban van. Az ösvény iránya nem feltétlenül függőleges, közvetlen fizikai megnyílvánulása nincsen. E mozgásforma kifejezésének egy másik fajtája inkább valamely statikus, passzív, granulált (több darabból vagy részből álló) tárgy összefogását és mozgatót jelöli: *felmarkol, felölel*. Az itt elemzett igekötős igék jelentésében az aktív trajektor, vagyis a mozgató helyben maradása előtérben van, a cselekvés időtartama viszonylag rövid és befejezett, a konstrukció referenciakerete relatív.

4.4 A cselekvő térben felfelé kiterjedően tárgyat mozgatóval létrehoz

A mozgatót kifejező *fel* igekötős igék egyik periferikus fajtáját képviselik a *felépít, felfalaz, felfon* (sövényt), *felhalmoz, felrak* (kisebb elemeket egymásra), *felstószol* igék. Ez a konstrukció olyan mozgatót fejez ki, amely része egy összetettebb műveletnek, amely kisebb elemekből, több részből vagy granulátumból nagyobb egységet hoz létre úgy, hogy az új fizikai tárgy – többek között, de dominánsan – felfelé irányulva jön létre. A trajektor jellegzetesen cselekvő ember (állat), az elsődleges landmark a kisebb elemekből létrehozandó testet jelölő grammatikai tárgy, az ösvény másodlagos landmark, irányultságát az egymásra helyezett kisebb elemek felfelé (is) bővülő kiterjedése tartalmazza. Az ösvény többnyire kidolgozatlan marad, nem jelöli nominális bővítmény, a felfelé irányultság további részleteit az ige jelentése adja meg, az igekötővel kölcsönös kidolgozás specifikus tényezőivel. Az itt elemzett igekötős igék jelentésében az aktív trajektor, vagyis a mozgató mozgása nincsen profilálva, a cselekvés időtartama meghatározatlan, a konstrukció referenciakerete relatív.

5 A felfelé irány és a mozgás közvetett kiterjesztései

A *fel* igekötős mozgásigék további szemantikai kiterjesztései által kifejezett folyamatok közé tartoznak az alábbi fajták: az anyag belseje vagy felülete változik, részben mozgással; a test felülete és alakja mozgással megváltozik; saját mozgás nem felfelé irányulva. Az ide tartozó igekötős igék ösvénye, az irányulásuk dinamikus feldolgozású, referenciakeretük relatív.

5.1 Test belseje, anyagi elrendeződése és minősége megváltozik

Egyes nem szilárd, alakítható körvonalú anyagok (folyadékok, porok, masszák) állaga mozgással vagy belső mozgással változhat. Ilyen változást fejeznek ki az alábbi igék.

Aktív mozgató ágens általi mozgató zárt vagy nagyjából zárt térben: *felkavar*, *felkever*, *felzavar*. Az anyag mozgása (vagyis mozgatása) nem egyetlen ösvény mentén történik, hanem több irányban, változó fizikai minták szerint (például uralkodóan körkörös mozgással). Az ösvény iránya az igekötős igékben nem felfelé mutat, de az összetett mozgásban észlelhető függőleges irányú áramlás is. Az ösvénynek nincsen kezdő és végpontja, nem különül el a mozgó anyagtól, az irányt a mozgató eszköze vagy a mozgatás iránya adja meg. Az ide tartozó mozgató igekötős igék jelentésében az aktív trajektor, alany és ágens (erősebb agonista erőforrás az erődinamikai viszonyban), vagyis a mozgató mozgása (például a mozgatást, a keverést végző kar útvonala) profilálva van. Az elsődleges landmark a belsőjében mozgatott anyag (antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban), grammatikai tárgyként és páciensként nominálissal kidolgozva, az ösvény irányultságát másodlagos határozói bővítmény fejezheti ki. A cselekvés időtartama meghatározatlan, aspektusa befejezett, a mozgatás eredménye az igekötő révén a jelentésszerkezet aktív zónájában van, a konstrukció referenciakerete relatív.

Okozott mozgás, mozgatás implicit mozgató ágenssel, az anyag belső mozgásaként konstruálva: *felkavarodik*, *felkeveredik*, *felzavarodik*. Az anyag mozgása (implicit erőforrás általi mozgatása) nem egyetlen ösvény mentén történik, hanem több irányban, változó fizikai hatások szerint. Az ösvény iránya ezekben az igekötős igékben nem felfelé mutat, de az összetett mozgásban észlelhető függőleges irányú áramlás is. Az ösvénynek nincsen kezdő és végpontja, nem különül el a mozgó anyagtól, az irányt a külső erőforrás adja meg. Az ide tartozó igekötős igék jelentésében a passzív trajektor (az anyag) alany és téma, gyengébb antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, mozgása (az anyag mozgó részeinek útvonala) profilálva van, általában grammatikai alanyként nominálissal kidolgozva. Az elsődleges landmark a mozgató erőhatás lehet, általában implicit agonista nagyobb erejű erőforrás az erődinamikai viszonyban, esetenként határozóként nominálissal kidolgozva. Az ösvény irányultságát másodlagos határozói bővítmény fejezheti ki. A cselekvés időtartama meghatározatlan, aspektusa befejezett, a mozgatás eredménye az igekötő révén a jelentésszerkezet aktív zónájában van, a konstrukció referenciakerete relatív.

A mozgatott anyag jellege miatt kissé más, de hasonló okozott mozgást fejeznek ki az alábbi igék: *felás*, *felkapál*, *felszánt*. Aktív mozgató ágens, ember általi, többé-kevésbé képlékeny anyagra (elsősorban földre, termőföldre) irányuló mozgatásról van itt szó. A mozgatás ösvénye komplex, a mozgás egyrészt a földdarab forgatása alulról fölfelé (Fazakas 2007: 109 szerint 180°-os elfordítás, de ennél tágabb és változatosabb a mozgás tartománya), másrészt a szerzővel végrehajtott művelet mozgása. Az ösvénynek van kezdő és végpontja. Az aktív trajektor (az erősebb agonista erőforrás) jelen van, a grammatikai alany szerepű nominális dolgozza ki. Az elsődleges landmark a mozgatott anyag (antagonista erőforrás az erődinamikai viszony-

ban), grammatikai tárgyként nominálissal kidolgozva, az ösvény irányultságát az igekötő fejezi ki. A cselekvés időtartama meghatározatlan, aspektusa befejezett, a mozgás eredménye az igekötő révén a jelentésszerkezet aktív zónájában van, a konstrukció referenciakerete relatív.

5.2 *Test felülete, anyagi alakja és minősége megváltozik*

Fizikai testek felülete valamely hatásra megváltozhat úgy, hogy az átalakulás a test felületén kifelé irányuló mozgásként észlelhető.

E tapasztalat passzív változatát fejezi ki a *felnyílik, felszakad, feldagad, feldomborodik, felduzzad, feltüremlik* ige. Ezeknek az igéknek a jelentése okozott mozgás, mozgás implicit mozgató ágenssel, az anyag mozgásaként konstruálva. Az ösvény iránya ezekben az igekötős igékben kifelé, a konstruálás sematizálásában felfelé mutat, kezdőpontja a tárgy felületének rendes, megszokott helyzete, végpontja a felület változás utáni állapota. A fizikai tárgy belseje nincsen előtérbe helyezve. A passzív trajektor (az anyag) gyengébb antagonista erőforrás az erődinamikai viszonyban, amely egy implicit erősebb agonista erőforrás (például hő, vegyi hatás) hatására módosul, határozói nominálissal kidolgozva. Az ösvény többnyire kidolgozatlan marad, nem jelöli nominális bővítmény, a többirányú változást a *fel* igekötő és az ige jelentése adja meg, az igekötővel kölcsönös kidolgozás specifikus tényezőivel. A cselekvés időtartama meghatározatlan, aspektusa befejezett, a konstrukció referenciakerete relatív.

Hasonló, de aktív explicit ágens által végrehajtott folyamatot jelölnek ezek az igék, okozott mozgásként megkonstruálva: *felbont, felnyit, felfeszít, felszakít, feltör, felduzzaszt, felhajt, felsodor, feltűr, feltűz*. Szemben a passzív változattal a fizikai tárgy belseje előtérbe van helyezve. Az ösvény többnyire kidolgozatlan marad, nem jelöli nominális bővítmény, a többirányú változást a *fel* igekötő és az ige jelentése adja meg, az igekötővel kölcsönös kidolgozás specifikus tényezőivel. A cselekvés időtartama meghatározatlan, aspektusa befejezett, a konstrukció referenciakerete relatív.

Mind a passzív, mind az aktív változatban a *fel* igekötő a valójában különböző irányú, fókuszáltan mozgásban megmutatkozó fizikai változást a tárgy kanonikus vízszintes felülete felől felfelé irányban képezi le, a többi irány egy tengely mentén történő mentális elforgatással dolgozható fel (Shepard & Metzler 1971, Galaczi 1995, Fazakas 2007: 91). Ez a kognitív mozzanat jól rámutat az irányultság – ebben az esetben a *fel* igekötővel kifejezett irány – fogalmi és nyelvi konstruálási módjainak változatosságára, a kiterjesztés lehetőségeire.

5.3 *Nem felfelé irányuló mozgás*

A *fel* igekötős igék saját emberi mozgást kifejező körének egyik specifikus változata a fizikai térben nem felfelé irányuló mozgás jelölése. A *felmegy a fővárosba, felmegy Budára, felmegy a Körtérre a (Móricz Zsigmond körtér Budapestén), felmegy valakihez, felkeres valakit, feljön a városba, feljár a minisztériumba, felruccan, felutazik valahová* olyan igék, amelyek értékszemponthoz kapcsolódnak. A helyváltoztató mozgás trajektora ezekben az esetekben emberi ágens, a mozgás (többnyire utazás) távolsága és ideje hosszú, az ösvény hosszú, épített útvonalhoz kapcsolódik. A *fel* igekötő az ösvény végpontjának, a mozgás céljának az adott helyzetben magasabb hierarchikus helyzetét jelöli metaforikusan, miközben valós fizikai mozgás történik. Hasonló szemantikai tartalmat jelöl a *fel* igekötő mozgást eredményező cselekvést és beszédaktust kifejező kauzatív igékben, például *felhív* (a lakására, a megyeszékhelyre).

6 Fiktív mozgás *fel* igekötővel

A *fel* igekötős igék egy csoportja fiktív mozgást fejez ki, például: *az út felmegy, feljön a hegyre; az út jobbra tér, fordul; a rét az erdőig nyúlik fel; felfut, felkapaszkodik növény* (vö. Talmy 2000: 99–175; Fazakas 2007: 227–232; Szilágyi N. 1996: 86). A fiktív mozgást tartalmazó konstrukciókban a trajektor mozgóként van megkonstruálva, bár ténylegesen nem mozgó tárgy. Az ösvény ebben az esetben a térbeli kiterjedés (például az úté) csak szimulációs képzeleti feldolgozással konstruálódik meg mozgásként, a saját helyváltoztató mozgás mintájára. Az itt említendő igekötős igék irányulása dinamikus feldolgozású, referenciakeretük többnyire relatív, de lehet abszolút is.

7 A felfelé mozgás és mozgatás kifejezéseinek metaforikus kiterjesztései

A *fel* igekötős igék második vizsgálati nézőpontja a fizikai mozgás és változatai bemutatása után a metaforikus kiterjesztések hálózata. A jelentéskiterjesztés során egy begyakorolt és konvencionált jelentésből kisebb-nagyobb eltéréssel új jelentést hoz létre a beszélő. A jelentéskiterjesztés szemantikai műveletekkel történik, amelyek szemantikai szerkezeteket eredményeznek, létrehozó műveletüket tartalmazva. Ezekben a műveletekben általában két fogalmat, két fogalmi tartományt kapcsol össze a beszélő valamilyen célból. A fogalmak összekapcsolásának többnyire az a célja, hogy az egyik fogalmat a másik segítségével könnyebben meg lehessen érteni. A jelentéskiterjesztés jellegzetes szemantikai fajtája a metafora, a metonímia, az általánosítás (generalizáció), a specifikáció és a sémaátalakítás (Tolcsvai Nagy 2017: 255 további szakirodalommal).

A *fel* igekötő a fizikai térbeli felfelé irányultság elemi kifejezésével szinte kínálja a konceptualizálónak a metaforizálást. A szemantikai metaforakutatás több mint négy évtizede többek között Lakoff & Johnson (1980) és Sweetser (1990) nyomán szinte alappéldaként hivatkozik A JÓ FENT, A JÓ FELFELÉ és A ROSSZ LENT, A ROSSZ LEFELÉ fogalmi metaforákra, amelyek orientációs metaforák, forrástartományuk az ember által közvetlenül tapasztalt térvizonyok egyikéből ered (az emberi test térbeli elhelyezkedése és a környezet relatív referenciakeretben történő feldolgozása révén). Céltartományuk fogalmi tartalma összefügg a magaslati ponton a környezetét könnyebben ellenőrző ember ősi élményével és a fentről jövő természetes fény és meleg archetipikus tapasztalatával. Az eddig kutatott nyelvek és kultúrák mindegyikében azonosítható valamilyen megvalósulása. A magyar nyelvben számos kifejezés alapul A JÓ FENT fogalmi metaforán, szófajtól és szerkezeti formától függetlenül, például: *magas színvonal, csúcs* ('valamiből a legjobb'), *emelkedik a színvonal, felmagasztal, feldobódik* ('jókedvű lesz').

Mivel a *fel* igekötős igék kompozitumszerkezetek, bár nyelvi egységek, tehát egyenes szórendű változatukban alapvetően belső elemzés nélkül érthetők meg, metaforikus jellegük többféle módon érvényesül. Egyrészt a *fel* igekötős igék metaforikus tartalma több szemantikai típust mutat, másrészt ezeknek az igekötős igéknek egy része a teljes lexikai elem metaforizálásával terjesztődik ki, egy más részében viszont a *fel* igekötő válik metaforikussá.

Az igekötős igéket és az igekötőket tárgyaló magyar szakirodalomban Szili (2009) bevonja a metaforikus tartalmak leírását vizsgálatába Lakoff & Johnson (1980) alapján, de nem von határt a nem metaforikus („szó szerinti”) és metaforikus jelentések között, valamint a teljes lexikai elem metaforikussága és az igekötő metaforikus értelme mint két változat között. Fazakas (2007) határozottan elkülöníti a nem metaforikus *fel* igekötős igéket (tehát amelyek fizikai térbeli irányultságot fejeznek ki) a metaforikusaktól, és monográfiájának egy fejezetében

következetesen csoportosítja az általa gyűjtött metaforikus történeti adatokat a térdimenziók szerint elkülönített értékdimenziók mentén típusok szerint, a korábbi szakirodalomban inkább elszórtan fellelhető ide tartozó megállapításokat is felhasználva (Fazakas 2007: 162–255). Fazakas szintúgy megkülönbözteti az igekötő metaforikus értelméből eredő térmetaforizálást és az „absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálását”. Az alábbiakban Fazakas (2007) történeti rendszerét részben felhasználva a *fel* igekötős igék főbb fogalmi fajtái vannak bemutatva, szorosabban és szabatosabban a Lakoff & Johnson féle metaforaelmélet és teoretikus folyamatai keretéhez (l. Kövecses 2005a, 2005b) igazodva.

A *fel* igekötős igék szemantikai tartalma több fogalmi párral függ össze. Az egyik ilyen fogalmi pár az aktív – passzív kettősség. Az AKTÍV fogalom forrástartománya a FENT. Számos ige tartozik ide, például: *felkel, felébred, felserken, feléleszt, felriad, felháborodik, felizgul, felháborít, felbosszant, felidegesít, felfortyan* (ebben érvényesül a TARTÁLY idealizált kognitív modell is; Fazakas 2007: 174), *feldob* (jókedvre derít), *felindul, felgyújt, felmelegít* (kapcsolatot), *felhevít* (szívet), *felbujt, felgyullad*.

A MÉRET, a MENNYISÉG szintén kifejeződik *fel* igekötős igékkel: a NAGY, a SOK fogalom forrástartománya a FENT. Például *felmegy* (az ár), *felveri* (az árat), *feldúsít, feldúsul, felduzzad* (létszám), *felmelegszik*, illetve *felfuvalkodik, felnagyít*.

AZ ÉRTÉK pozitív és negatív jelentésben is kifejeződik *fel* igekötős igékkel. Pozitív értékű: *felminősít, felértékel, felmagasztal, feldicsér, felgyógyul, felépül*. Negatív értékű: *felborul, felforgat, felfordul* (a rend), *feléget, feldúl, felperzsel, felbont, felrúg* (egyezményt, egyezséget). Míg a JÓ FENT ősi motivációját kulturálisan, archetipikusan viszonylag jól körül lehet írni, a ROSSZ FENT megfeleltetése látszólag szokatlanabb. Fazakas (2007: 201) észszerű magyarázata szerint a dolgok, tárgyak alapja térben lent van, az alap a rend, ennek megváltozása (tehát aminek lent van a helye, az kerül fölülre) a rend megbomlását eredményezi, és ennek értéktartalma negatív.

Az ERŐ és a HATALOM pozitív és negatív fogalmi tartalma is kifejeződik *fel* igekötős igékkel. Pozitív (A JÓ FENT) például: *felsegít, felemel, felemelkedik, felkapaszkodik, felszentel* valamire, *felviszi* a dolgát, *feljut, felkerül* (magasabb társadalmi helyzetbe), *felold* (tilalmat, zárlatot). A hierarchiát a felsőbb helyzetből perspektiválva jelzi a *fel* igekötő: *felmegy, felvisz, felrendel, felküld* (a központba), *felirat* (a vármegye az országgyűlésnek), *felfogad, felvesz, feliratkozik*. Negatív értékű (A ROSSZ FENT): *felad* (várat, várost, küzdelmet) (l. a *felforgat* jelentéséhez fűzött magyarázatot). Negatív értékű folyamatok a szélső pontig elvive: *felfal, felzabál, felél* (vagyont), *felemészt* (energiát).

Az ÉRTÉK és az ERŐ pozitív fogalmi tartalma (A JÓ FENT) együttesen mutatkozik meg a következő igékben: *felvesz, felvállal* (szolgálatot, terhet), *felszabadul* (teher, kötelesség, rabság alól), *feloldoz*. Negatív jelentésűek ellenben a következők: *feldob, felnyom, feljelent* ('beárul'; ezekben a hierarchia felső tartománya felé irányulás is jelen van), *felcsinál* (teherbe ejt).

A HASZNÁLHATÓVÁ TESZ (fizikai értelemben is) fogalmi tartalma (A JÓ FENT) fogalmi metaforával fejeződik ki a *fel* igekötős igékben: *feltör, felás* (földet), *feldolgoz* (anyagot), *feljavít, feldarabol, felhasogat, felszab, felvág, feloszt, felfőz, felforral* (magas hőmérséklet is), *felkészít, felkészül, feldíszít* (a történeti anyagra vö. Fazakas 2007: 217–226).

További metaforikus típusok még azonosíthatók a *fel* igekötős igék körében, általában A JÓ FENT fogalmi összefüggést is tartalmazva.

Több olyan *fel* igekötős ige is azonosítható ebben a hálózatban, amelyek úgy poliszémikusak, hogy a felfelé irányulás mint forrástartomány különböző céltartományokkal kapcsolódik

össze. Például *felvesz* kölcsönt, sértést, terhet, szerepet, magatartást; *feldob* érzelmi állapotot, valakit beáruul felsőbbbségnél.

Egy másik szempontból a *fel* igekötős igék egy része csak metaforikus jelentésben funkcionál. Ezekben a konstrukciókban a *fel* igekötő a metaforikus, az ige maga nem: *felhagy* (valamivel), *felgyújt* (házat, erdőt). A *fel* igekötő A JÓ FENT fogalmi metafora egy aleseteként AZ AKTÍV FENT fogalmi összefüggést fejezi ki, ez a komponensszerkezet azonban itt az igét nem metaforizálja, az ugyanis már eleve aktív cselekvést fejez ki.

Más *fel* igekötős igei konstrukciókban a teljes konstrukció eredetibb, fizikai térbeli jelentésének metaforikus kiterjesztése történik meg, például

(5) *Felnéz a plafonra.*

(6) *Felnéz a tanárára.*

(5)-ben a *felnéz* ige a fizikai térben felfelé irányuló emberi vizuális észlelés folyamatát fejezi ki, míg (6)-ban a *felnéz* egészelvűen a tekintély, a hierarchia térmetaforájára épül, annak alsó pontjáról a hierarchia magasabb tartománya felé irányulva.

8 A *fel* igekötős igék ontológiája

Az igék fajtáit a nyelvtudomány számos paraméter mentén osztályozta és osztályozza. A szemantikai kategorizálás legismertebb rendszere Vendler (1957) felosztása (ezt alkalmazza É. Kiss 2004 és Szili 2009). Ez a rendszer meglehetősen nagy kategóriákat állít fel (állapot, folyamat, teljesítmény, eredmény), amelyek túláltalánosított leírásokat eredményeznek, és a közöttük lévő átfedéseket nem tudják jól kezelni. Az igék szemantikai csoportosításában egyrészt a prototípushatásokat figyelembe kell venni az adatokban megjelenő variabilitás bemutatathatósága érdekében, másrészt érdemes más szempontokat is figyelembe venni (a magyar igék esetében ilyen tényező például a nem képzett vagy képzett alak, a képző jellege, hálózati nyalábjai, a lehetséges bővítmények jellemzői). A jelen tanulmányban a fenti két fő részben bemutatott konstrukciós tulajdonságokat (a dinamikus irányultság és a mozgásfogalom típusai, illetve a metaforikus kiterjesztések szemantikai fajtái, mindkettő a *fel* igekötős igék körében) a *fel* igekötős igék szemantikai típusaival érdemes a harmadik megközelítésben összevetni. A szemantikai típus az igék ontológiájának egysége, amely az ige sematikus figuráinak, eseményszerkezetének és inherens időszerkezetének jellemzőiből áll össze, különböző igék összetartó karakterjegyei alapján. A fenti két fő rész szemantikai leírásait, amelyek elsősorban Langacker kognitív grammatikáján alapulnak, a harmadik részben a magyar igék hálózatán belül jól elkülöníthető szemantikai típusokkal vetjük össze, nem kimerítő bemutatással.

A mozgásigékre jellemző a dinamikus fizikai felfelé irányulás és az igével kifejezett mozgásfolyamat kompozitumszerkezete, a trajektor aktív cselekvő, saját erőforrással. Az ösvény valós fizikai vagy imaginárius, végpontja a mozgás célja. Például: *feláll, felbillen, felborít, felindul, feljár, feljut, felkanyarodik, felkapaszkodik, felkaptat, felkászálódik, felkerül, felkísér, felkönyököl, felkunkorodik, felkuporodik, felkúszik, fellebben, fellendül, fellép, fellibben, felmászik, felmegy.*

A tárgymanipulációt, mozgást kifejező *fel* igekötős igékre jellemző a dinamikus fizikai irányulás és az igével kifejezett mozgásfolyamat kompozitumszerkezete, a trajektor aktív cselekvő, saját erőforrással, de mozgása háttérben van, előtérbe a landmark és páciens, passzív

mozgatott tárgy kerül. Az ösvény valós fizikai vagy imaginárius, végpontja a mozgatus célja. Például: *felad, felemel, felerősít, felfordít, felforgat, felfüggeszt, felépít, felaprít, -vág, felfürészel, felbont, felgöngyöl, felgereblyéz, felhajít, felhelyez, felhord, felhoz, felhúz, felszed, felkap, felkapcsol, felkavar, felkever, felken, felköt, fellendít.*

Az aktív okozott állapotváltozást kifejező *fel* igekötős igék szemantikai szerkezetében az irányulás metaforikusan elsősorban pozitív, aktív értékre utal (l. a 7. pontban a részleteket), nem profiláltan dinamikus és fizikai, a változás igével kifejezett folyamatban a trajektor aktív cselekvő külső erőforrás, a változás tárgya passzív páciens, a trajektor mint erőforrás hatására változik. Az ösvény imaginárius és metaforikus, végpontja a változtatás célja. Például: *felfűt, felgerjeszt, felgyorsít, felgyűjt, felhajlít, felhasít, felhígít, felhív, felhord, felhoz, felhorzsol, felhúz, felizzít, felmelegít, felmorzsol.*

A passzív állapotváltozást kifejező igék jelentésében az irányulás metaforikusan elsősorban pozitív értékre utal, nem profiláltan dinamikus és fizikai, a kifejezett folyamatban a trajektor passzív, más erőforrás hatására történik a változás. Az ösvény imaginárius és metaforikus, végpontja a változás célja. Például: *felgerjed, felgyógyul, felgyorsul, felgyullad, felhajlik, felhasad, felhígul, felhúzódik, felkavarodik, fellazul, felmelegedik, felmorzsolódik, felnevelődik, felnyílik, felnyúlik.*

Az érzékelést jelentő *fel* igekötős igék kisszámú esetében a felfele irányulás profiláltan dinamikus és fizikai, a trajektor aktív, téma szerepű. A folyamat leképezése formailag tranzitív, szemantikailag mediális (vö. Kemmer 1993). Az ösvény valós fizikai vagy imaginárius, végpontja az érzékelés célja, azaz tárgya. Ide tartozik: *fellát, felpillant, feltekint.*

A kommunikációs igék csoportjában a felfele irányulás lehet fizikai (*felkiabál* az emeletre), de alapvetően dinamikus és nem fizikai, a pozitív póluson belül az aktív tartalmat profilálja, az ösvény valós fizikai vagy imaginárius, végpontja az érzékelés célja, azaz tárgya. Ide tartozik: *felkiabál, felkiált, felköszönt, fellármáz, felmond, felnyerít, felolvas, felordít, felsikolt, felsír, felsóhajt, felsorol, felszól, felszólal, felszólít, feltelefonál, feltüntet, felüvölt, felzokog, feldob, felnyom* 'beárul'.

A mentális igék csoportjában a felfele irányulás metaforikus, alapvetően dinamikus és nem fizikai, a pozitív póluson belül az aktív tartalmat profilálja, az ösvény imaginárius, nagymértékben sematikus. A *fel* igekötős mentális igék, többek között: *felfigyel, felfog, felidéz, elidegesít, felír, feljegyez, felismer, felkészül, felneszel, felocsúdik, felötlik, felrémlik, felrezen, felriad, felsejlik, felserken, felszámít.*

9 Összefoglalás

A tanulmány a magyar *fel* igekötőnek a lexikai hálózatát mutatta be, elsősorban mozgásigékkel összekapcsolódva, kognitív szemantikai keretben bemutatva e hálózatnak a fő összetevőit. A magyar igekötő + ige konstrukció kompozitszerkezet, amelyben a két komponensszerkezet közötti konstrukciós kapcsolat a megfelelések, profilmeghatározottság, kidolgozás és konstituencia tényezőivel jellemezhető. Ez a konstrukció történetileg és a mai nyelvtudás szerinti alapbeállításban egy dinamikus irányultságot kifejező elem (az igekötő) és egy időbeli folyamatot kifejező elem (az ige) közötti kapcsolat révén funkcionális lexikai egységként és a mondatban lehorgonyozva véges igealakokként funkcionál.

A tanulmány az első részben áttekintette az igekötő és az ige, valamint az igekötős ige szemantikai jellemzőit, majd a *fel* igekötős igék szemantikai hálózatának legfontosabb összetevőit

mutatja be. Az áttekintésnek három perspektívája érvényesült. Az egyik a prototipikus igekötős igéből kiindulva azt vizsgálta, hogyan terjesztődik ki az irányulás és az időbeli folyamat és azok egysége különböző szemantikai konstruálási módok, például az ösvény és a figurák megkonstruálása szerint. A második nézőpont a *fel* igekötős mozgásigék metaforikus kiterjesztéseit vázolta a fő típusokat A JÓ FENT értékalapú fogalmi metaforájának megvalósulási mintázatai szerint. A harmadik perspektíva az igék ontológiájának főbb típusait közelítette meg a *fel* igekötővel való kapcsolódásuk szempontjából.

A vizsgálati eredmények azt mutatják, hogy a *fel* igekötős igék variábilisak az ösvény, a mozgás jellege, iránya, a mozgó vagy mozgató tárgy, valamint az ige másik fő figurája jellege szerint. A prototipikus mozgásigékben a mozgás maga van profilálva, majd e prototipikus tartománytól kifelé a kategórián belül egyre kisebb intenzitású a mozgás, és egyre kevésbé fizikai és profilált vagy specifikált az ösvény. A metaforaelemzés azt mutatja, hogy a *fel* igekötős igék, főképp a tág értelemben vett mozgásigék meghatározó fogalmi metaforája A JÓ FENT értékalapú fogalmi metafora több jól körülhatárolható típussal (például az AKTÍV, ÉRTÉK, ERŐ, HATALOM, HASZNÁLHATÓSÁG fogalmi tartományban). Végül az itt szóba jöhető igék ontológiai típusainak (például mozgásige, tárgymanipulációs ige, állapotváltozást, érzékelést kifejező ige, kommunikációs ige, mentális ige) elemzése arra mutatott rá, hogy ezek a típusok mind a szemantikai tényezők, mind a metaforizáció mentén elkülönülnek egymástól. A három elemzési perspektíva együttesen komplex képet ad a magyar igekötős igék szemantikájáról, amely – az itt alkalmazott kognitív grammatikai elméleti keretben – tovább bővíthető alaktani és mondattani hálózati kutatásokkal (l. például Palágyi 2020, háttérül vö. Bybee 2010).

Irodalom

- Balogh L. (1994): A magyar nyelv Kárpátalján. *Magyar Nyelvőr* 118.1, 26–38.
- Barsalou, L. W. (2003): Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes* 18, 513–562. <https://doi.org/10.1080/01690960344000026>
- Barsalou, L. W. (2008): Grounded Cognition. *Annual Review of Psychology* 59, 617–645. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.59.103006.093639>
- Bybee, J. (2010): *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Dewell, R. B. (2015): *The Semantics of German Verb Prefixes*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.49>
- É. Kiss K. (2004): Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100.1, 15–42.
- Fazakas E. (2007): A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. <https://doi.org/10.36240/etf-260>
- Fazakas E. (2015): A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét téviszony szemantikai struktúrájának alapján. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság.
- Galaczi Á. (1995): *A rajta helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Gibbs, R. W. & Matlock, T. (2008): Metaphor, imagination, and simulation: Psycholinguistic evidence. In: Gibbs, R. W., Jr. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 161–176. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816802.011>

- Heine, B. (1997): *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Janda, L. A. (1986): *A semantic analysis of the Russian verbal prefixes za-, pere-, ott- and do-*. München: Verlag Otto Sagner. <https://doi.org/10.3726/b13088>
- Janda, L. A., Endresen, A. Kuznetsova, J. Lyashevskaya, O. Makarova, A. Nessel, T. & Sokolva, S. (2013): *Why Russian Aspectual Prefixes aren't Empty. Prefixes as Verb Classifiers*. Bloomington: Slavica Publishers.
- Kemmer, S. (1993): *The middle voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.23>
- Kiefer F. & Ladányi M. (2000): Az igekötők. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 453–518.
- Kövecses Z. (2005a): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses, Z. (2005b): *Metaphor and Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (2008): *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, R. W. (2012): Linguistic manifestations of the space-time (dis)analogy. In: Filipovic, L. & Jaszczolt, K. M. (eds.): *Space and Time in Languages and Cultures. Language, culture, and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 191–215. <https://doi.org/10.1075/hcp.37.15lan>
- Levinson, S. C. (1996): Frames of reference and Molyneux's question: Crosslinguistic evidence. In: Bloom, P., Peterson, M. A., Nadel, L. & Garret, M. (eds.): *Language and space*. Cambridge, MA: MIT Press, 109–70.
- B. Lőrinczy É. (szerk.) (1988): *Új magyar tájszótár. 2. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Matlock, T. (2017): Metaphor, Simulation, and Fictive Motion. In: Dancigier, B. (ed.): *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 477–489. <https://doi.org/10.1017/9781316339732.030>
- Palágyi L. (2020): Az igekötős ige konstrukciós keretben – a *le* igekötő esete. Előadás az Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 8. című konferencián. Budapest: ELTE. 2020. november 19.
- Pöppel, E. (1997): The Brain's Way to Create “Nowness”. In: Atmanspacher, H. & Ruhnau, E. (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective*. Berlin: Springer, 107–120. https://doi.org/10.1007/978-3-642-60707-3_9
- Shepard, R. & Metzler, J. (1971): Mental rotation of three-dimensional objects. *Science* 171, 701–703. <https://doi.org/10.1126/science.171.3972.701>
- J. Soltész K. (1959): *Az ősi magyar igekötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sweetser, E. (1990): *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620904>
- Szilágyi N. S. (1996): *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

Tolcsvai Nagy Gábor:
A fel igekötős igék konstrukciói. Kognitív szemantikai elemzés
Argumentum 17 (2021), 418–436
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/21

- Szili K. (2005): A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129.2–3, 151–164, 282–299.
- Szili K. (2009): A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105.2, 175–188.
- Talmy, L. (2000): *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6847.001.0001>
- Taylor, J. R. (1991.): *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Tolcsvai Nagy G. (2017): Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tolcsvai Nagy G. (2019): A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben. *Magyar Nyelvőr* 143.1, 58–71.
- Vendler, Z. (1957): Verbs and times. *Philosophical Review* 56, 143–160.
<https://doi.org/10.2307/2182371>

Tolcsvai Nagy Gábor
 Konstantin Filozófus Egyetem Nyitra
 Közép-európai Tanulmányok Kara
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 Slovensko Dražovská 4, 949 74 Nitra
 tngnu@hotmail.com